

CONTOUREN VAN EEN

INTERDEPARTEMENTALE CORONA KENNISAGENDA

Over de lange termijn effecten van de
coronacrisis op de post-corona samenleving

Versie 1.4
13-5-2020

Woord vooraf

De exacte aard en omvang van de coronacrisis zijn nog niet bekend en hangen mede af van de lengte van de crisis. Maar duidelijk is wel dat Covid-19 het volledige maatschappelijke leven tijdelijk ernstig heeft beperkt en ingrijpend beïnvloed. Niet alleen nationaal, maar binnen een mondiale context. Vanuit Nederland bezien werd de verwevenheid van departementale beleidsterreinen goed zichtbaar. De coronacrisis zet vraagstukken ten aanzien van onder andere zorg, werkgelegenheid, recht, onderwijs, mobiliteit en vrije tijd *tegelijktijd* en *fundamenteel* onder druk. De regering probeert via crisismaatregelen en regelingen de negatieve effecten zo veel als mogelijk te beperken. Daarin doet zij een beroep op en werkt zij samen met medeoverheden, uitvoeringsorganisaties, kennispartners, burgers en bedrijven.

Zowel tijdens alsook in de post-crisis samenleving resulteert dit in allerlei maatschappelijke vraagstukken. Beleidsmakers hebben hierdoor behoefte aan kennis om die vraagstukken op een passende wijze te adresseren. Onderzoekers spelen een belangrijke rol bij het verzamelen dan wel ontwikkelen van deze benodigde kennis. Hoe langer de crisis duurt, des te meer ruimte ontstaat om oog te hebben voor de interdepartementale samenhang, de langere termijn effecten, de kansen die de crisis ook biedt en deze kennis ook op bewijs gebaseerd te laten zijn. Het expliciteren van de effecten op de post-corona samenleving is echter een (conceptueel) complexe opgave.

Als chieff science officers en departementale kenniscoördinatoren willen wij enerzijds een bijdrage leveren aan het creëren van overzicht en samenhang en anderzijds aan het verdiepen van vraagstukken die momenteel nog onvoldoende aandacht krijgen, onder andere doordat ze interdisciplinair van aard zijn. Daartoe hebben we het initiatief genomen om een interdepartementale corona kennisagenda (ICKA) te gaan vormgeven. Deze kennisagenda is bedoeld om vanuit de rijksoverheid -in co-creatie met onze kennispartners- te expliciteren aan welke kennis behoefte is, zodat we deze vervolgens integraler en gericht kunnen (laten) verzamelen.

In dit document schetsen wij de contouren van de interdepartementale corona kennisagenda zoals wij die voor ogen hebben. We expliciteren de doelen, de verschillende aanvliegroutes en de beoogde eindproducten (clusters van interdepartementale kennisbehoeftes, visuele representatie(s) en onderliggende trade-offs). Ook schetsen we hoe wij de totstandkoming van ICKA voor ons zien. Vervolgens geven wij een eerste aanzet voor de inhoudelijke clustering van interdepartementale kennisbehoeftes. Het betreft een uitnodiging voor verdere dialoog. De komende tijd gaan wij met verschillende partijen in gesprek om het draagvlak voor dit initiatief te peilen en te vergroten en de vorm en inhoud daarbij zo veel als mogelijk aan te laten sluiten bij de huidige en toekomstige behoeftes. We gaan graag het gesprek aan met mensen die ons initiatief een warm hart toedragen en kunnen bijdragen aan het realiseren hiervan.

(10)(2e)	(10)(2e)	SZW
(10)(2e)	(10)(2e)	OCW
(10)(2e)	(10)(2e)	JenV
(10)(2e)	(10)(2e)	VWS
(10)(2e)	(10)(2e)	BZ

Inhoud

Woord vooraf	2
1. Over de interdepartementale corona kennisagenda	4
1.1 Doelen van de kennisagenda	4
1.2 Aanvliegroutes en eindproducten	6
1.3 Totstandkomingsproces van de kennisagenda	8
2. Clusters van interdepartementale kennisbehoeftes	9
2.1 Internationale (on)afhankelijkheid en (gebrek aan) solidariteit	10
2.2 Vertrouwen en wantrouwen tussen overheid en burger	10
2.3 Goed functionerende samenleving op anderhalve meter	10
2.4 Verandering van gedragspatronen.....	11
2.5 Beperking van tegenstellingen	11
Bijlage 1: Overzicht van verantwoordelijkheden van de rijksoverheid	12

1. Over de interdepartementale corona kennisagenda

1.1 Doelen van de kennisagenda

Met deze kennisagenda beogen wij bij te dragen aan de volgende vijf doelen, waarvoor naar onze mening momenteel (begrijpelijkerwijs) nog onvoldoende aandacht is.

1. *Recht doen aan beleidsmatige verwevenheid*

Individuele beleidsdirecties van verschillende departementen zijn volop bezig om de knelpunten die ontstaan door de coronacrisis op een passende manier op te pakken. Dat doen zij doorgaans op basis van de aan hen toegewezen verantwoordelijkheden en specifieke expertise. Datzelfde geldt voor de kennisinstellingen die vanzelfsprekend ook vanuit hun taakopvatting en expertise kennis ontwikkelen en inbrengen in de corona aanpak. Tegelijkertijd laat de coronacrisis zien dat de maatschappelijke opgaven zich niet houden aan de organisatorische scheidslijnen: de verwevenheid van de beleidsterreinen van meerdere ministeries en kennisinstellingen wordt goed zichtbaar. En hoewel er interdepartementale afstemming is en een scala aan overleggen met kennispartners, (b)lijkt het weerbarstig om tot een gemeenschappelijke probleemdefiniëring te komen. Met deze kennisagenda willen we de interdepartementale aspecten van de coronacrisis extra voor het voetlicht brengen, om zo beter aan te sluiten bij het karakter van de opgaven die deze crisis ons voorschotelt.

2. *Scope breder maken dan alleen volksgezondheid en economie*

Deze compartimentering zien we deels ook terug in de focus van de crisisorganisatie. In de eerste fase van de coronacrisis heeft het accent grotendeels gelegen op het maximaal controleren van het virus om daarmee de volksgezondheid te dienen en het aantal doden te beperken. En wel op zo'n manier dat de economie daar zo min mogelijk onder zal leiden. Daarbij is de advisering vanuit het outbreak management team steeds leidend geweest. En hoewel het mooi is om te zien hoe wetenschappers en experts nu meer credits krijgen dan bij bijvoorbeeld in het klimaatdebat of het vraagstuk van immigratie, betreft het hier een beperkte invalshoek. De coronacrisis heeft meer gevolgen dan alleen voor volksgezondheid en economie, zoals bijvoorbeeld eenzaamheid, thuiswerkstress, leerachterstanden en veranderende criminaliteit. Die gevolgen willen we met deze kennisagenda voor het voetlicht brengen, zodat ook deze worden meegenomen in de indicatoren om de crisis te monitoren.

3. *Creëren van overzicht en samenhang*

Er wordt natuurlijk al heel veel informatie verzameld over de coronacrisis. Zo werkt het RIVM op de korte termijn aan het bundelen van de opgedane kennis en inzichten, is er een witte vlekkenanalyse uitgevoerd naar welke burgers en bedrijven niet (voldoende) worden bediend met het huidige noodpakket en maakt de Rijksdienst voor Ondernemers (RVO) een periodieke analyse van de onderzoeksresultaten die worden gepubliceerd over de beleving bij burgers en bij ondernemers van de maatregelen om COVID-19 te bestrijden en rapporten over economische gevolgen en/of schade. Verder wordt er vanuit het SG-Overleg (SGO) nagedacht over de anderhalve meter-samenleving, ligt er een adviesaanvraag aan de SER over de effecten van de coronacrisis en voeren kennisinstellingen als het SCP en TNO overleg over het aanpassen van hun werkprogramma's naar aanleiding van de crisis. Het ontbreekt hierbij aan centrale regie, zodat verschillende partijen met vergelijkbare kennisvragen bezig zijn, al dan niet gebaseerd op verschillende uitgangspunten. Kennispartners benaderen individuele departementen voor input op hun werkprogramma's en departementen zetten specifieke vragen weg bij kennispartners, waarvan het wellicht beter zou zijn om die in bredere perspectief te plaatsen. Met deze kennisagenda beogen we een denkkader te bieden waardoor lopende initiatieven meer in onderlinge samenhang kunnen worden bekeken en we vanuit departementen kennisvragen in onderlinge samenhang weg kunnen zetten bij kennispartners.

4. *Expliciteren van langere termijn effecten*

Hoewel iedereen naar eer en geweten beschikbare kennis heeft geprobeerd in te brengen bij de diverse crisismaatregelen, zijn tijdsdruk en beperkte informatie tijdens een crisis beperkende factoren. Er moet steeds worden gehandeld op basis van informatie waar de crisisorganisatie op dat moment over beschikt. Het is vooraf lang nog niet altijd duidelijk in hoeverre de genomen beleidskeuzes ook effectief zijn. Laat staan dat bekend is wat de effecten op de langere termijn zullen zijn. Na het reageren op de directe effecten van de

coronacrisis, ontstaat er steeds meer behoefte om ook hierover na te denken. Met deze kennisagenda willen we de kennisbehoefte in kaart brengen ten aanzien van de lange termijn effecten¹ van de coronacrisis op de post-corona samenleving. Door hiermee op tijd te starten wordt het ook beter mogelijk deze lange termijn effecten goed te monitoren.

Tabel 1 Eerste, tweede en derde orde effecten van de coronacrisis

MEGA IMPACT VAN DE CORONACRISIS OP DE SAMENLEVING
<p>Het begon in 2020 met een uitbraak van het covid-19 virus in China, met als direct (eerste orde) effect dat veel besmette mensen ziek werden en een groeiend aantal mensen aan de gevolgen van corona kwam te overlijden. Het virus verspreidde zich vervolgens in snel tempo over de rest van de wereld.</p> <p>Vervolgens hebben de internationale overheden allerlei crisismaatregelen getroffen om de verdere verspreiding te beperken en te vertragen, aangezien de intensive care capaciteit van ziekenhuizen de toestroom van patiënten niet aankon. Net als in andere landen heeft de Nederlandse regering maatregelen ingesteld zoals het zoveel als mogelijk thuis blijven, anderhalve meter afstand houden, het sluiten van eet- en drinkgelegenheden en scholen en het niet reizen naar het buitenland (zie overzicht van de Nederlandse maatregelen tegen het coronavirus).</p> <p>Dit overheidsingrijpen had op zijn beurt allerlei andere (tweede orde) effecten tot gevolg. Denk hierbij aan het stilleggen van bepaalde economische activiteit, kinderen die niet naar school kunnen en dus thuis moeten blijven en kwetsbare groepen mensen die sociaal contact moeten ontberen.</p> <p>Omdat de overheid wil voorkomen dat te veel mensen werkloos raken en bedrijven omvallen, zijn er noodregelingen in het leven geroepen zoals TOZO en NOW. Het bieden van maatwerk voor iedereen is onmogelijk in de gevraagde snelheid van handelen. Het (derde orde) effect is vervolgens dat sommige mensen onevenredig door de maatregelen werden getroffen of hiervoor juist helemaal niet in aanmerking kwamen en andere mensen misbruik gingen maken van bepaalde regelingen. En dus neemt de regering aanvullende maatregelen en past zij bestaande regelingen aan om deze voorziene maar ongewenste bijeffecten te beperken.</p> <p>Deze gang van zaken herhaalt zich een aantal keren en wordt niet alleen gevolgd voor de werkgelegenheid, maar ook voor andere terreinen zoals het vergroten van de intensive care capaciteit, het beschikbaar krijgen van voldoende beschermingsmiddelen en het compenseren van ouders voor de kinderopvang. Niet alleen de overheid, maar ook de sectoren zelf komen in actie door bijvoorbeeld het opstellen van sectorale protocollen. Ook starten burgers allerlei initiatieven om mensen bij te staan die door de maatregelen zwaar worden getroffen.</p>

5. Naast negatieve effecten ook positieve effecten en kansen expliciteren

We constateren verder een focus op de negatieve effecten van de coronacrisis voor verschillende kwetsbare groepen en hele sectoren die dreigen om te vallen. Het is niet verwonderlijk dat hiernaar veel aandacht uitgaat. Tegelijkertijd zien we in de samenleving ook allerlei positieve effecten optreden als gevolg van de coronacrisis (zie tabel 2). Zo ontstaat er bijvoorbeeld een groeiende en expliciete waardering voor een aantal vitale beroepen die in 'gewone' tijden minder wordt geuit. Op buurtniveau kijken mensen meer naar elkaar om en ondersteunen waar dat mogelijk is. En door het thuisblijven is er minder verkeer op de weg, met minder CO₂ uitstoot tot gevolg.

Daarnaast biedt de crisis ook een uitgelezen kans om op een aantal maatschappelijke opgaven te reflecteren, dan wel aan te grijpen voor versnelling of verandering van bepaalde beleidstrajecten. Denk hierbij aan het advies van de commissie Borstlap over de flexibilisering op de arbeidsmarkt, de discussies rondom de maatregelen rondom de Urgenda klimaatafspraken en het innoveren van de onderwijssector. Het is ongelooflijk hoe snel en veerkrachtig de scholen in de afgelopen periode hun werkprocessen hebben vernieuwd. En niet alleen scholen, de maatschappij als geheel heeft in korte tijd een radicale stap gezet in digitalisering. Op onder andere het gebied van het onderhouden van sociale contacten, thuiswerken en het online winkelen.

¹ De korte termijn maatregelen en effecten spelen vooral snel na het uitbreken van de coronacrisis, waar een crisisorganisatie zich bezig houdt met alles rondom de crisismaatregelen uit het noodpakket. Na de eerste weken/maanden ontstaat er steeds meer aandacht voor de middellange termijn waarbij het gaat om onder andere de afbouw van de noodmaatregelen en de overgang naar 'normale' tijden. Vervolgens zal er steeds meer aandacht zijn voor de lange termijn effecten van de coronacrisis in de post-corona samenleving. > Aansluiten bij definities voor KT, MT en LT uit SBR (door Jacqueline Timmerhuis van PBL)

Tabel 2 Voorbeelden van negatieve en positieve effecten van de coronacrisis

NEGATIEVE EFFECTEN	POSITIEVE EFFECTEN
<ul style="list-style-type: none"> • Bedrijven die omvallen door wegvallen omzet • Mensen die werkloos raken • Niet meer kunnen leveren van persoonlijke mantelzorg • Lastig kunnen thuiswerken wanneer de kinderen niet naar school gaan • Overbelasting van zorgpersoneel • Toename sociale isolatie en eenzaamheid • Beperking van goederen uit het buitenland • Arbeidstekorten in bepaalde sectoren • Verveling / minder structuur dagindeling 	<ul style="list-style-type: none"> • Lokale initiatieven om mensen te helpen • Minder inbraken • Minder fijnstof en CO2 uitstoot door minder verkeer • Digitale impuls binnen het onderwijs • Toename van bepaalde activiteit (bv. online winkelen) • Fundamentele (her)bezinning op lopende dossiers (bv. flexibilisering arbeidsmarkt en klimaat)

1.2 Aanvliegroutes en eindproducten

Om de vijf beschreven doelen te realiseren kunnen we grofweg een systeem gerichte dan wel een opgave gerichte aanpak kiezen om te komen tot een interdepartementale corona kennisagenda.

1. *Systeemgerichte aanpak: van binnen naar buiten*

De rijksoverheid heeft als hoeder van de verzorgingsstaat diverse wettelijke taken en verantwoordelijkheden richting de samenleving, op het gebied van onder andere veiligheid, gezondheid, werkgelegenheid en onderwijs (zie bijlage 1 voor een overzicht gebaseerd op de grondwet). Vanuit deze aanvliegroute nemen we onze verantwoordelijkheden als rijksoverheid als vertrekpunt voor het identificeren van kennisvragen. Voor ICKA is de centrale vraag vervolgens: Hoe beïnvloedt de coronacrisis de verantwoordelijkheden die we als rijksoverheid hebben ten aanzien van onze kerntaken?

2. *Opgave gerichte aanpak: van buiten naar binnen*

We kunnen ook de omgekeerde route bewandelen. Als gevolg van de coronacrisis zijn er tal van concreet waarneembare knelpunten waar burgers en bedrijven -op dagelijkse basis- tegenaan lopen. Voor ICKA is de centrale vraag vervolgens: Hoe kan de rijksoverheid bijdragen aan het oplossen van diverse maatschappelijke opgaven in de anderhalve meter dan wel post-corona samenleving?

Het voordeel van de aanvliegroute vanuit rijksverantwoordelijkheden is dat we vertrekken vanuit de bestaande (departementale) systeem werkelijkheid. Het ligt dan vooral bij ons om aan te tonen dat interdepartementaal samenwerken nodig is. Maar dat vergt meer denkkraft van de ontvanger en meer overtuigingskracht van ons. Samenwerken wordt dan iets dat 'erbij' komt. Redenerend vanuit maatschappelijke opgaven is die samenwerking meer het vertrekpunt. Maar daar is de aansluiting met de systeemwerkelijkheid minder evident. In feite vormen beide aanvliegroutes twee kanten van dezelfde medaille. Daarom kiezen we ervoor om beide aanvliegroutes gelijktijdig te bewandelen.

Wettelijke proces- en beleidsevaluaties

Bij een crisis is er een wettelijke verplichting om de crisisaanpak te evalueren (dat kan deels ex ante, deels durante en natuurlijk vooral ex post). Onder regie van het NCTV zal te zijner tijd gereflecteerd worden op de procesaanpak van de crisisorganisatie: Wat ging goed en wat kon beter ten aanzien van bijvoorbeeld de governance, de (inter)nationale samenwerking en de crisiscommunicatie? Er bestaat een breed besef dat een crisis van vergelijkbare complexiteit en duur zich in de toekomst weer zal voordoen. Daarom is het waardevol om te kijken wat we van deze en van eerdere crises in binnen- en buitenland (internationale good en bad practices) kunnen leren om in de toekomst nog beter voorbereid te kunnen zijn. Ook de diverse beleidsmaatregelen die zijn genomen en regelingen die zijn getroffen, zullen vanuit onder andere het programma Inzicht in Kwaliteit achteraf worden geëvalueerd. Hoewel doelmatigheid, doeltreffendheid en legitimiteit van de verschillende beleidsmaatregelen heel relevant zijn, richten we ons in deze kennisagenda

heel nadrukkelijk *niet* op de kennisvragen die hoogstwaarschijnlijk aan de orde komen in de wettelijke beleids- en crisisevaluaties.

Concrete producten

Uiteindelijk willen we met de interdepartementale corona kennisagenda de volgende concrete dingen opleveren:

1. *Clusters van interdepartementale kennisbehoeftes*: Sommige vraagstukken waar de crisisorganisatie en beleidsmakers mee te maken krijgen, bestonden ook al voor de coronacrisis, zoals de waardering voor werk, combineren werk-privé, veilig werken, tweedeling in de samenleving, werkloosheid, arbeidsmigratie, woon-werk verkeer etc. Veel van deze vraagstukken komen door Covid-19 nu echter in een ander perspectief te staan en/of manifesteren zich nadrukkelijker en meer tegelijkertijd. Juist die combinatie legt de urgentie van een aantal reeds sluimerende fenomenen nadrukkelijker bloot (tekorten in de zorg, wegbezuinigen van bejaardenhuizen met druk op mantelzorg tot gevolg, kinderopvang om ouders te kunnen laten werken). Daarnaast zijn er vraagstukken die meer specifiek voortkomen uit de coronacrisis, zoals de overbelasting van de intensive care capaciteit, de anderhalve meter economie en de schaal van benodigde beschermingsmaatregelen. Het betreft hier uiteraard een gradueel verschil. Zonder de intentie te hebben om een uitgebreide lijst te maken van allerlei specifieke kennisvragen, willen wij wel op een iets hoger abstractieniveau interdepartementale kennisclusters benoemen van lange termijn effecten.
2. *Visuele representatie(s) van interdependenties*: Doordat de coronacrisis niet alleen alle beleidsterreinen tegelijkertijd raakt maar de effecten van corona ook nog eens onderling aan elkaar zijn gerelateerd en de effecten over de tijd ook nog eens veranderen, is het niet eenvoudig het totaal van effecten in beeld te brengen/houden. Daarom werken wij toe naar een (interactieve, doorklikbare) visualisatie die hierin kan ondersteunen door op hoofdlijnen de relaties te expliciteren tussen verschillende verantwoordelijkheden, maatregelen en effecten. We proberen daarbij ook de systeem en de opgave gerichte aanpak bij elkaar te brengen.
3. *Trade-offs*: Op basis van de clusters van kennisvragen en de visuele representaties komen er verschillende trade-offs naar boven waarbij meerdere departementen hun belangen tegen elkaar moeten afwegen. Het is aan de politiek om onder vaak lastige omstandigheden afwegingen te maken tussen ongelijksoortige grootheden waarbij geen één juist antwoord is. Het is aan de beleidsmakers om deze trade-offs goed in beeld te brengen en op bewijs gebaseerde kennis aan te dragen waarmee politici tot betere afwegingen kunnen komen. In tabel 3 geven we ter illustratie een aantal voorbeelden van dergelijke interdepartementale trade-offs.

Tabel 3 Voorbeelden van (interdepartementale) trade-offs als gevolg van de coronacrisis

Vanuit het belang van de volksgezondheid door maatregelen verminderen van een bepaald aantal Covid-19 doden	↔	Vanuit diezelfde volksgezondheid negatieve gevolgen bewerkstelligen op het gebied van welzijn (sociale isolatie, depressie, problemen met mantelzorg en overlijden)
Het zo snel mogelijk kunnen nemen van generieke crisismaatregelen	↔	Het kunnen leveren van maatwerk maatregelen met voldoende waarborgen in de handhaving
Het verslechteren van de economische positie van vele werkenden en bedrijven	↔	Het verbeteren van het klimaat qua fijnstof en CO ₂ uitstoot
Vanuit nationale autonomie zelf willen produceren van beschermingsmiddelen	↔	Vanuit internationale vrijhandelsgedachte zo goedkoop mogelijk willen inkopen van beschermingsmiddelen
Bezuinigen op dan wel het te weinig betalen van bepaalde beroepsgroepen	↔	Het bestempelen van dezelfde beroepsgroepen als vitale helden

1.3 Totstandkomingsproces van de kennisagenda

Uitgangspunten

Organisch zoekproces waarbij het eindresultaat niet vast staat

Uit het voorgaande is wel duidelijk geworden dat het opstellen van een interdepartementale corona kennisagenda geen mathematische denkexercitie is. Het betreft een iteratief zoekproces waarvan het eindresultaat niet van tevoren vaststaat. Dat betekent dat de uiteindelijke kennisagenda er heel anders uit kan zien dan de tussenproducten die we gaan maken in de weg daarnaartoe. Pas wanneer we de juiste input hebben opgehaald en het analytische denkwerk hebben verricht, kunnen we bekijken welke vorm het beste past bij de doelen die wij onszelf van tevoren hebben gesteld (zie paragraaf 1.1.). Volledigheidshalve benadrukken wij nog eens dat het niet onze intentie is om een uitgebreide lijst op te stellen van allerlei specifieke kennisvragen, maar meer om de denklijnen van interdepartementale kennisbehoeften te formuleren ten aanzien van de lange termijn effecten van de coronacrisis.

Coproductie met kennispartners

Bij de totstandkoming van ICKA gaat het niet alleen om co-creatie tussen de departementen, maar ook om co-creatie met onze kennispartners. Daarom verzamelen we langs twee sporen input op. In de eerste plaats doen we dat via het Rijksbrede Strategiebeeraad, waarin alle departementen zijn vertegenwoordigd (naast o.a. SCP, PBL, CBS, WRR en ROB). Daarnaast doen we dat parallel met het netwerk van rijkskennisinstellingen (RKI), waarin naast planbureaus ook partijen zitten zoals RIVM, Kennisinstituut voor mobiliteit en WODC. In tabel 4 hebben we alle uitgangspunten nog eens op een rij gezet.

Minimale tijdsbelasting van beleidsmakers in de crisisorganisatie

Zo lang de crisis niet achter ons ligt, is het zaak om de ambtelijke (crisis)organisatie zo min mogelijk te belasten met het uitvragen naar kennisbehoeften. Bij de totstandkoming van ICKA proberen we daarom bestaande initiatieven zo veel als mogelijk te volgen, maar niet te dubbelen, en hieraan complementair te zijn vanuit de focus op de langere termijn. Gelet op het interdepartementale karakter van ICKA, verdelen we -nadat we het geheel in kaart hebben gebracht- het werk over de clusters, zodat alleen de direct betrokken departementen hier tijd in hoeven te steken.

Tabel 4 Uitgangspunten van de interdepartementale corona kennisagenda

<p>De interdepartementale corona kennisagenda:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. betreft een niet-politiek initiatief met een meerjarig perspectief 2. beoogt een integraal raamwerk te zijn gericht op overzicht en samenhang van kennisvragen 3. komt in nauwe samenwerking met de kennispartners tot stand 4. richt zich uitsluitend op de lange termijn effecten van de coronacrisis (>12 maanden) 5. focust op de effecten die de beleidsterreinen van meerdere departementen overstijgen 6. bekijkt zowel bestaande opgaven in corona perspectief als nieuwe corona specifieke opgaven 7. heeft niet alleen oog voor de negatieve effecten van corona, maar ook voor de positieve effecten 8. kijkt nadrukkelijk breder dan alleen de balans tussen volksgezondheid en economie 9. richt zich niet op kennisvragen die al tijdens proces- en beleidsevaluatie aan de orde zullen komen 10. geeft richting aan het uitzetten van nieuw onderzoek en het (her)gebruiken van bestaand onderzoek

Planning

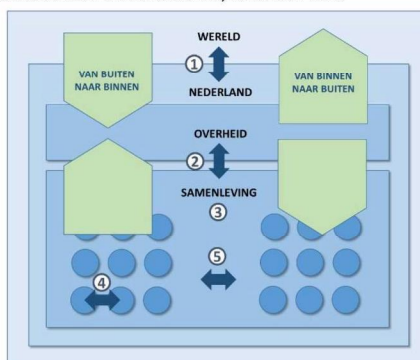
Om tot een interdepartementale corona kennisagenda te komen hebben wij de marsroute voor ogen zoals beschreven in tabel 5.

Tabel 5 Overzicht totstandkomingsproces ICKA

STAPPEN	TOELICHTING	PLANNING
1. Vergadering Rijksbrede Strategiebeeraad (SBR)	<ul style="list-style-type: none"> - Bespreken contouren document v1.4 - Ophalen: <ul style="list-style-type: none"> - Mate van draagvlak voor de bouwstenen - Mate van draagvlak voor inhoudelijke clustering - Mate van draagvlak voor procesgang - Gegadigden die verder willen meedenken 	20 mei
2. Denk sessie met SBR leden	- Uitwerken contouren document met afgevaardigden vanuit SBR	Begin juni
3. Vergadering RKI leden	- Zie stap 1	Volgt
4. Denk sessie met leden RKI	- Uitwerken contouren document met afgevaardigden vanuit RKI	Afhankelijk van stap 3
5. Vergadering SGO	<ul style="list-style-type: none"> - Bespreken contouren document - Ophalen opdrachtverlening door SGO 	Juni/juli
6. Uitwerken kennisagenda	- In interdepartementale groepjes samen met kennispartners uitwerken van de clusters van kennisbehoeften	Augustus t/m november
7. Vergadering SGO	- Bespreken concept ICKA	december

2. Clusters van interdepartementale kennisbehoeftes

Om het interdepartementale karakter van deze corona kennisagenda extra te benadrukken, zijn we op zoek gegaan naar een clustering van kennisbehoeftes die intrinsiek de beleidsterreinen van departementen overstijgt. Hoewel de systeem aanpak en de opgave gerichte aanpak effectief zijn in het integraal identificeren van lange termijn effecten van de coronacrisis, schurken deze aanvliegroutes toch al snel aan tegen de departementale beleidsportefeuilles zoals volksgezondheid, onderwijs, mobiliteit en dergelijke. Daarom hebben we gekozen voor een meer actor gebaseerde clustering, variërend van Nederland binnen een internationale context, de relatie tussen overheid en burger, de samenleving als geheel, de gedragspatronen van (groepen) mensen en tegenstellingen tussen bepaalde groepen mensen. Vervolgens hebben we binnen elk cluster een aantal facetten en aspecten benoemd die ook dwars door de beleidsterreinen van meerdere departementen gaan.

2.1 Internationale (on)afhankelijkheid en (gebrek aan) solidariteit

De Coronacrisis heeft de mondiale interdependentie op meerdere manieren blootgelegd: zowel in de verspreiding, de bestrijding en de consequenties van die bestrijding staat geen land op zich. Binnenlands beleid heeft buitenlandse consequenties en omgekeerd. Wat betekent dit voor bijvoorbeeld ons buitenlandbeleid, diplomatie, Europese integratie, import en productie van vitale goederen, ontwikkelingssamenwerking en migratie? Vanuit BZ, EZK, SZW, JenV, VWS en FIN wordt gewerkt aan vraagstukken zoals:

- Mondiale keteninterdependentie in diverse sectoren
- Verschuiving politieke machtsverhoudingen
- Financiële steunmaatregelen
- Onderlinge verschillen en afhankelijkheden in aanpak
- Internationale mobiliteit; reisbeperkingen (arbeids)migrantenstromen, toeristen

2.2 Vertrouwen en wantrouwen tussen overheid en burger

In flittempo worden zeer ingrijpende beslissingen genomen die de rechten van burgers raken, terwijl een democratisch debat hierover moeilijk is. De in belangrijke mate op *compliance* gebaseerde maatregelen vereisen vertrouwen van de burger in de overheid, iets dat tot voor kort niet vanzelfsprekend was. Wat betekent deze verschoven relatie op de langere termijn? Wat is ervoor nodig om burgerrechten te kunnen blijven waarborgen, ook in een sterk veranderde samenleving? Vanuit BZK, JenV, AZ en VWS wordt gewerkt aan vraagstukken zoals:

- Noodwetgeving en democratische waarborgen
- Technologische oplossingen en databescherming
- Waarborgen van grondrechten
- Vertrouwen in de experts en de wetenschap, desinformatie
- Risico-acceptatie, risicoverdeling tussen overheid en samenleving

2.3 Goed functionerende samenleving op anderhalve meter

De overheid heeft noodgedwongen allerlei maatregelen getroffen om de volksgezondheid zo veel als mogelijk te beschermen. De negatieve economische consequenties heeft zij daarbij waar mogelijk proberen te beperken met allerlei financiële maatregelen. Maar er waren ook allerlei consequenties op het gebied van leefbaarheid en welzijn. De komende tijd zullen we nog wel een tijdje te maken houden met de anderhalve meter samenleving. Dit roept allerlei vragen op over hoe we hier als samenleving mee omgaan. Zo zal het langdurig beperken van toegang tot OV binnenlands tot lokalisering van de economie leiden, wat van betekenis is voor ruimtelijke ordening en infrastructuur. Het is de vraag hoe allerlei sectoren (horeca, cultuur e.d.) rendabel kunnen transformeren als gevolg van de nieuwe situatie.

Vanuit EZ, FIN, SZW, I&K, BZK wordt gewerkt aan vraagstukken zoals:

- Staatssteun en marktordening
- Sectorale verschuivingen en nationale supply chains
- Lokalisering, infrastructuur en wonen
- Gezondheid versus economie
- Beschermingsmaatregelen
- (In)directe gezondheids- en welzijns effecten

2.4 Verandering van gedragspatronen

Burgers en bedrijven zagen door de verschillende coronamaatregelen hun gedragsroutines doorbroken worden. Zo heeft de trend naar steeds meer online doen (shoppen, werken, onderwijs volgen, maar ook criminaliteit) nu noodgedwongen een radicale sprong genomen. Ook social distancing zal vragen om herbezinning van sociaal gedrag. Welke gedragsveranderingen zetten (versneld) door, welke effecten heeft dat op de sociale, fysieke en economische infrastructuur van Nederland, en wat betekent dit voor de publieke taak? Vanuit EZ, JenV, OCW, SZW, I&W, BZK en VWS wordt gewerkt aan vraagstukken zoals:

- Online winkelen, (bezorg)verkeer in de stad en effecten op binnensteden
- Effecten van thuiswerken op productiviteit, economische structuur, woonvoorkeuren
- Online criminaliteit en online handhaven
- Online onderwijs en ontwikkeling
- Bevolkingsspreiding, woningmarkt, vervoer en verkeer

2.5 Beperking van tegenstellingen

COVID-19 heeft verschillende effecten op verschillende groepen. De maatregelen hebben de kwaliteit van de eigen omgeving van burgers nog bepalender gemaakt voor welzijn en veiligheid. De economische crisis zal tegenstellingen vergroten tussen vast/flex, publieke/private sector, sectoren die lijden en die gedijen. Het ontbreken van een centraal eindexamen kan nadelige effecten voor de sociale mobiliteit op de lange termijn. Deze verhardende tegenstellingen vergroten ook de kans op maatschappelijke onrust. En even ontspannen in de recreatieve sector is er niet meer bij. Vanuit VWS, JenV, OCW en SZW wordt gewerkt aan vraagstukken zoals:

- Maatschappelijke scheidslijnen en polarisatie
- Verschuivingen op de arbeidsmarkt in crisis
- Sociaal isolement, veiligheid en welzijn
- Maatschappelijke onrust
- Schuldenproblematiek

Bijlage 1: Overzicht van verantwoordelijkheden van de rijksoverheid

'De Rijksoverheid werkt aan een rechtvaardige, ondernemende en duurzame samenleving. In onze democratische rechtsstaat is het belangrijk dat mensen en maatschappelijke organisaties zich in vrijheid en veiligheid kunnen ontplooiën. Daarvoor zijn keuzes nodig, in Nederland, in Europa, in de wereld. De Rijksoverheid weegt belangen tegen elkaar af, investeert in de toekomst en treedt op als dat nodig is. Dat doet zij met hart voor de publieke zaak, integer en met kennis van zaken ([missie rijksoverheid](#)). De Rijksoverheid maakt beleid, vaardigt wetten uit en ziet toe op naleving. Daarnaast bereidt het Rijk plannen van de regering en het parlement voor. En voert het deze plannen uit ([taken rijksoverheid](#)).

VERANTWOORDELIJKHEDEN RIJKSOVERHEID		BETROKKEN DEPARTEMENTEN
Bevordering van de volksgezondheid (art 22;1 GW)	Goede zorg bieden die betaalbaar en beschikbaar is en blijft, in een samenleving waarin we steeds ouder worden en langer vitaal blijven	VWS, I&W
Bevordering van de veiligheid (art 11, 12, 13 GW)	Vrede, stabiliteit en veiligheid bieden in een rechtvaardiger samenleving door mensen rechtsbescherming te geven en waar nodig in te grijpen in hun leven; Een Nederland waarin mensen in vrijheid kunnen samenleven, ongeacht hun levensstijl of opvattingen	JenV, DEF, I&W, BZ
Onderwijs (art 23 GW)	Een slim, vaardig en creatief Nederland stimuleren, waarin iedereen goed onderwijs volgt en zich voorbereidt op zelfstandigheid en verantwoordelijkheid	OCW, SZW
Bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu (art 21 GW)	Samen leven en wonen in betaalbare, veilige en energiezuinige woningen in een leefbare buurt (binnen een klimaat neutrale samenleving met een circulaire economie gericht op duurzaamheid) waar iedereen meetelt en meedoet en het prettig leven is.	BZK, I&W, EZK, LNV
Mobiliteit	Bieden van bereikbaarheid met een vlotte doorstroming in een veilige, goed ingerichte en schone omgeving, door krachtige verbindingen over de weg, spoor, het water en door de lucht, beschermt tegen wateroverlast, met zorg voor kwaliteit van lucht, water en bodem	I&W, EZK, BZK
Bevordering van voldoende werkgelegenheid (art 19;1 GW)	Eerlijk, gezond en veilig werk en bestaanszekerheid bieden voor iedereen, in een open economie waarin ondernemers de ruimte krijgen om te vernieuwen en de kansen van verduurzaming en digitalisering benutten.	EZK, SZW, VWS, JenV, OCW, DEF, BZK
Bestaanszekerheid der bevolking en spreiding van welvaart (art 20;1 GW)	Als het tegenzit zorgt de overheid voor een vangnet, en bij pensioen voor een inkomen	SZW
Democratische rechtsstaat (art. 4, 6, 8-13, 15-16 GW)	Goed en slagvaardig openbaar bestuur organiseren dat de kernwaarden van de democratie borgt en een overheid waar burgers op kunnen vertrouwen	BZK, JenV, DEF, BZ
Maatschappelijke en culturele ontplooiing en vrijetijdsbesteding (art 22;3 GW)		OCW, SZW,